

ІСТОРІЯ

О. Б. Бубенок

ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКИЙ СЛІД У КИЛИМАРСТВІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Як зазначав О. Пріцак, територія України протягом багатьох століть була тим місцем, через яке постійно проходили міграційні потоки населення не лише західного, а й східного походження. За словами дослідника, “до 18 ст. майже половина української національної території – степ, в якому творили свої держави та культурні структури т. зв. кочові або пів-кочові народи, традиційно тюркські” [Пріцак 1991, 66]. Це значною мірою відобразилося і на матеріальній культурі українців. У цьому контексті найменш вивченими залишаються килимарські традиції населення Центральної України.

Дослідженнями килимарських традицій України досить детально займалися Д. К. Зеленін [Зеленин 1991, 200–202], О. Зарембський [Зарембский 1926, 1–18], Б. Крижанівський [Крыжановский 1926, 19–44], А. К. Жук [Жук 1966], Я. Запаско [Запаско 1973], С. А. Таранушенко [Таранушенко 2012], М. Когут [Когут 2003, 172–179; 2008, 113–126], С. О. Біляєва [Біляева 2012, 410–414] та інші дослідники. Треба зазначити, що килими Центральної України не були об’єктом окремого дослідження, хоча згадані дослідники торкалися у своїх працях проблеми походження килимарства в Центральній Україні. Тому варто вважати, що ця розвідка є першою спробою не лише простежити спільні традиції в килимарстві Центральної України і Центральної Азії, а й дати цим явищам належне пояснення в контексті історичних, етнічних та культурних зв’язків між східними слов’янами і середньовічними кочівниками Євразії.

Слід сказати, що деякі дослідники звертали свою увагу на досить тривалий період побутування серед південної частини східних слов’ян такої важливої частини домашнього інтер’єру, як килими. Так, Я. Запаско зазначав: «Особливо значного поширення килимарство набуло в другій половині X–XII ст., коли давньоруська держава – Київська Русь – досягла найвищого економічного, політичного та культурного розвитку... Серед художніх ремесел Київської Русі чільне місце посідало й килимарство, про що свідчать часті згадки про килимові вироби в давньоруських літописах, починаючи з другої половини X ст. ...До літописів потрапили відомості про використання килимів, головним чином, в похоронному обряді... Незважаючи на часті згадки про використання килимів у князівському поховальному обряді, їх також призначали для застелення долівки, ослонів, можливо, й столів. У літопису від 1100 року розповідається, як на раді князів у Витачеві Володимир Мономах сказав Давидові Ігоровичу: “...да се еси пришел и седиши с своею братьею на едином ковре”. ...Килими згадуються в давньоруських билинах та історичних піснях. ...Широке використання килимів у князівську пору дає підстави думати, що їх виробляли місцеві майстри. Одночасно килими завозилися поряд з іншими коштовними тканинами та одягом із чужих країн...» [Запаско 1973, 5–6]. Дослідник при цьому не зазначає, що ці країни були розташовані на Сході.

Однак на східне походження вже пізньосередньовічних килимів України вказував у свій час С. А. Таранушенко. За його словами, ситуація могла мати такий вигляд:

“Виробництво килимів або коврів, як і сама назва їх, занесені на Україну, мабуть, зі Сходу. Через Україну здовж йшли транспортом в Західну Європу різні східні вироби, разом з ними й килими. Частина їх, без сумніву, залишалась і на Україні. Східні килими в старовину, як і тепер, були дорогі і приступні лише заможним верствам. До XVI ст. вказівок про килими як східні, так і місцеві в писаних джерелах зустрічаємо мало. Широкому поширенню східних килимів на Україні сприяв нахил української шляхти до розкоші, що дуже зростає в 2-й половині XVI ст., а в 1-й половині XVII ст. досягає, як казав академік М. С. Грушевський, казкових розмірів” [Таранушенко 2012, 3–4].

Проте спостереження інших дослідників свідчать про те, що ситуація була більш складною й особливе місце серед українських килимів посідали вироби з Центральної України. Є вагомні підстави підтримати думку О. Зарембського щодо походження українських килимів: “Вони, що прийшли зі Сходу, не лише знайшли на Україні сприятливе середовище для широкого розповсюдження, а й стали матеріалом, над яким вперто та тривалий час працював народ, який перероблював чужі орнаментальні форми та красиві візерунки в нові композиції, які більше відповідали його уподобанням, потребам та розумінню і які були близькими його духу та відчуттю прекрасного” [Зарембский 1926, 2].

О. Зарембський особливо виділив килими Центральної України, які, на його думку, були схожі на середньоазійські. Дослідник стверджував, що “занесені вони були до Наддніпрянщини з Азії турецькими кочівниками” [Зарембский 1926, 2]. До того ж О. Зарембський вважав, що цього для з’ясування історії походження українських килимів не достатньо, бо “припущення, засновані на тотожності технічних прийомів виготовлення східних і українських килимів та на вивченні їхніх орнаментальних зв’язків, були б неточні та спірні” [Зарембский 1926, 2]. Тому більш слушним був би підхід, заснований на даних саме історичних джерел. При цьому було б легше виявити спочатку більш пізні впливи, а згодом – і більш ранні. Насамперед звернемо увагу на технологію виготовлення килимів Центральної України.

Ще в першій половині XX ст. Б. Крижанівський відзначив, що частина килимів Центральної України виготовлялась на горизонтальних ткацьких верстатах, як у Туркестані: “Припущення про зв’язок килимових виробів, таких віддалених один від одного територіально, знаходить собі підтвердження і в техніці. Саме геометричні килими Центральної України, одні з усіх українських килимів, робляться на горизонтальних верстатах, як килими Середньої Азії, в той час як килими квіткові в Центральній Україні й усі західноукраїнські килими виробляються на верстатах вертикальних, як килими Персії, Малої Азії і Кавказу” [Крыжановский 1926, 30].

О. Зарембський з цього приводу зазначив: “Килими виробляють також і на горизонтальних верстатах, звичайних ткацьких верстатах. Але це килими іншого типу, ніж зроблені на вертикальних верстатах, відмінні від них як за формою, так і у зв’язку з іншою використаною технікою, за характером орнаменту” [Зарембский 1926, 15] (мал. 1, 1). Як ми можемо зрозуміти, тут йдеться про виготовлення килимів з геометричним орнаментом. Зазначимо, що описаний горизонтальний верстат був характерний для XIX – початку XX ст.

Тому великий інтерес може становити спостереження О. Зарембського, згідно з яким “в деяких місцевостях Подільської губ. ще утримався більш спрощений горизонтальний верстат, що являє собою дерев’яну чотирикутну раму на стійках, поперечні перекардини яких виконують функції навоїв”. За словами дослідника, «ці спрощені верстати відомі тут під назвою “кросна”» [Зарембский 1926, 16]. Є підстави вважати, що цей тип горизонтального ткацького верстата був давнішим, тобто він побутував на українських землях до періоду промислового виробництва килимів. Досить цікаво, що саме такий тип ткацького верстата побутував до недавнього часу серед туркменів (мал. 1, 2–3). Як вже було помічено дослідниками, на

землях Центральної України на горизонтальних ткацьких верстатах виробляли килими з геометричним орнаментом.

Окрім того, зв'язки з Центральною Азією бачимо і в орнаменті українських килимів. Д. К. Зеленін помітив: “Розглядаючи орнамент килимів, українські дослідники вказують, що в східній частині України, тобто по Дніпру і на усьому лівому його узбережжі, переважають іранські і середньоазійські мотиви, а в килимах Західної України позначається вплив Малої Азії” [Зеленин 1991, 201–202]. Далі він відзначив: “У центральних районах України є два основні типи килимів: з малюнком у вигляді зірок і у вигляді квітів... Квітковий орнамент, характер композиції, рослинний орнамент на бордюрі, графічне виконання – усі ці риси зближують українські килими цього типу з перськими килимами” [Зеленин 1991, 202].

Однак хотілося б додати, що геометричний орнамент багатьох килимів Центральної України (мал. 2, 1–4) є дуже близьким до орнаменту туркменських килимів (мал. 2, 5–7). Це стосується в першу чергу зображення хреста в ромбі, хреста у восьмиграннику, гачкуватого ромба, розетки тощо. Проте в цьому разі важко говорити про запозичення часів Стародавньої Русі в XI–XII ст., бо близькоспоріднені до туркменів племена торків-огузів могли потрапити на територію України не з Туркменистану, а із заволзьких степів. Саме такі візерунки, як встановив О. Гундогдыев, зустрічаються на розписі кераміки в Туркменистані, датованої дуже давніми часами [Гундогдыев 2008, 4–26]. Отже, можна говорити про проникнення килимів з таким геометричним орнаментом у центр України в пізніший час, коли предки туркменів вже облаштувалися на території нинішнього Туркменистану і в орнаментативі своїх килимів продовжили місцеві стародавні традиції. Виходить, що до цього торки давньоруського часу не могли бути причетні.

Ця проблема стала об'єктом уваги сучасних українських дослідників. Так, М. Когут провела порівняльний аналіз орнаментики килимів різних регіонів України і присвятила спеціальні дослідження ролі орієнтального чинника в композиції і в орнаментальному стилі українських килимів [Когут 2003, 172–179; 2008, 113–126]. Необхідно зазначити, що М. Когут виявила в серії килимів, вироблених у XVIII ст. на Полтавщині, досить цікавий орнамент: «...головним елементом композиції служить рама-“картуш”, яка була заповнена складним рослинним орнаментом. Зовні “картуша” розміщений “бігунок”, в якому повторюються рослинні мотиви» [Когут 2003, 174]. У підсумку дослідниця зробила висновок, що в декорі килимів Полтавської губернії «сполучені різні за походженням мотиви: західноєвропейський “картуш” і східні арабески мотиву “герати”» [Когут 2003, 176]. На жаль, М. Когут не вказала на джерело східних мотивів. Але здається, що це явище досить пізне.

Окрім того, великий інтерес становить дослідження М. Когут, присвячене орнаменту одного з найдавніших і точно датованих гладеньких українських килимів 1782 р. волинського виробництва. Орнамент килима геометричний і складається з п'яти основних мотивів [Когут 2008, 113–126]. Проведений М. Когут аналіз дозволив їй зробити такі висновки: “Орнаментальна спорідненість складних по конфігурації мотивів килима 1782 р. з аналогічними мотивами килимів Балкан, Анатолії та Туркестану, поза сумнівом, вказує на зв'язки килимоткацтва Волині з промислами по виготовленню килимів на Сході. Ареал поширення гладеньких килимів на Сході в XVIII ст. охоплював Анатолію, Персію, Кавказ, Західний і Східний Туркестан. Усупереч локальним особливостям, килими цих регіонів демонструють спорідненість і мають загальні джерела (анатолійські або тюркські)” [Когут 2008, 124].

Проте С. О. Біляєва провела порівняльний аналіз орнаменту цього килима з виробами сусідніх регіонів і точно вказала на джерело таких впливів. Так, на її думку, перший елемент в орнаменті килима – гачкуватий ромб-“козаки” є надзвичайно старим елементом як турецького, так і українського мистецтва. Він зустрічається на сельджуцьких килимах XIII ст. Наступний елемент – мотив листа – надзвичайно поширений елемент, представлений у геометричних і натуралістичних формах, від-

мий як на турецьких, так і на українських килимах. За спостереженнями С. О. Біляєвої, мотив із “дзвіночками” також відомий у турецькому мистецтві і килимах Туркменістану. Вона також вважає, що мотив “ланцюжка” має аналогії на килимах із Сельджуцького періоду до наших днів. Останній спільний мотив – ступінчастий ромб, відомий як в українському, так і турецькому мистецтві. У результаті С. О. Біляєва зробила дуже цікавий висновок: “Як свідчить порівняльний аналіз килимів Сельджуцького періоду і килима 1782 р., на останньому є присутніми усі давні елементи, які простежуються на сельджуцьких килимах, з яких збереглися 23 одиниці, представлені в музеях Туреччини” [Біляєва 2012, 410–414]. Справді, деякі інші килими Сельджуцького періоду з геометричним орнаментом на території Анатолії мають багато спільного як з килимами Туркменістану, так і килимами України (мал. 3).

У цьому випадку варто звернути увагу на те, що такі самі килими з геометричним орнаментом зустрічаються в сусідньому до Волині регіоні – Наддніпрянщині. А це означає, що джерело походження таких килимів для Центральної та Північно-Західної України було одне – геометричний орнамент килимів був занесений на територію України турками-сельджуками в добу розвиненого Середньовіччя. І тому немає нічого дивного в тому, що геометричний орнамент українських килимів багато в чому схожий на орнаментацию туркменських килимів, бо, як відомо, турки-сельджуки прийшли в Малу Азію в XI ст. саме з території сучасного Туркменістану і суміжних територій.

Проте дані про інший вид орнаменту можуть свідчити на користь посередництва більш давніх тюркських племен. Йдеться про зображення зірок та інших астральних символів на килимах Центральної України (мал. 4). Це стало об’єктом пильного інтересу з боку Б. Крижанівського, який із цього приводу зазначив: “...дуже часто зустрічалися килими із зірчастим малюнком, що завжди ділиться на два. За формою вони дещо довші відквіткових; поле килима розділене на ряди ділянок, фон яких забарвлений у різні кольори. Восьмикутні зірки, з косим розташуванням парних гілок, розміщені по одній на кожній ділянці і розфарбовані у два кольори навхрест, якщо тільки зірки не дуже малі. Величина зірок варіюється, і в той же час змінюється величина проміжків між ними, в яких можуть поміщатися додаткові геометричні фігури. Число зірок у короткому ряду – три або п’ять, і цим описувані килими відрізняються від зірчастих килимів Волині та Поділля, на яких зірки розташовуються завжди у два ряди” [Крыжановский 1926, 29]. При цьому дослідникові вдалося помітити одну суттєву особливість: “Важливо, що зірчасті килими поширені на лівому березі Дніпра, а на Правобережжі якщо і зустрічаються, то рідко” [Крыжановский 1926, 30].

Порівняльний аналіз дозволив Б. Крижанівському дійти дуже важливого висновку: “Усі перераховані особливості зближують ці килими із середньоазійськими килимами, в яких ми знаходимо і зірчастий малюнок, і розфарбовування навхрест, і зубчастий борт, а іноді й абсолютно ту ж загальну композицію з додатковими елементами” [Крыжановский 1926, 30].

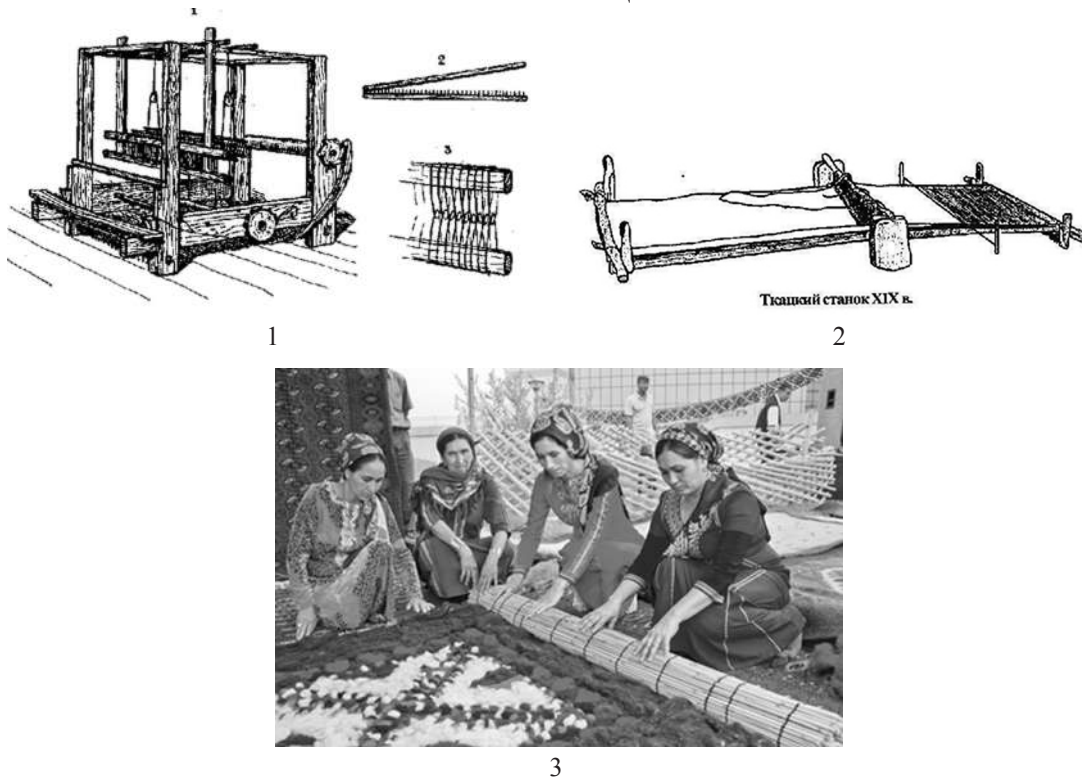
Проте дослідник так і не зміг точно сказати, хто приніс у Центральну Україну традицію виготовлення зірчастих килимів. Натомість Б. Крижанівський висловив припущення: “...ми тут, поза сумнівом, маємо справу не із запозиченням, а з культурним зв’язком широких народних мас місцевого населення з племенами, які виробили цей тип килимів. Чи були це турецькі кочові племена – сказати не можна. Можна тільки стверджувати, що ці кочівники були останніми, від кого предки сучасних українців могли запозичувати ці килими. Але вироблений цей тип килимів міг бути набагато раніше, ще в до-турецькі часи, іранським населенням Туркестану, тобто і поширюватися він міг набагато раніше. Нарешті, не можна бути упевненим, що батьківщиною зірчастих килимів була Середня Азія: для такого твердження ще занадто мало сучасного існування там цього типу килимів. Він міг виробитися де-небудь в іншому місці і потім широко розповсюдитися, а Туркестан, як і українські степи, – тільки залишки колишньої території його існування” [Крыжановский 1926, 43].

Необхідно відзначити, що зірчастий орнамент – досить рідкісне явище для традиційних туркменських килимів. Проте це зовсім не виключає посередництва давніх огузів у його поширенні. І для цього припущення є певні підстави. Як вдалося встановити О. Гундогдієву, серед туркменів зберігся один із прадавніх видів повстяних килимів – кошма. Характерно, що кошми зберегли і давній орнамент у вигляді астральних символів, які зображували сонце, зірки тощо [Гундогдыев 2008, 77–83]. До цього слід додати, що дослідникові вдалося зафіксувати на орнаменті одного зі стародавніх туркменських килимів зображення зірок (мал. 5, 2), схоже на зображення на килимах Центральної України (мал. 5, 1) [Гундогдыев 2008, 37]. Окрім того, зірчастий орнамент також іноді зустрічається на казахських, турецьких, кримськотатарських та навіть монгольських килимах (мал. 6–7).

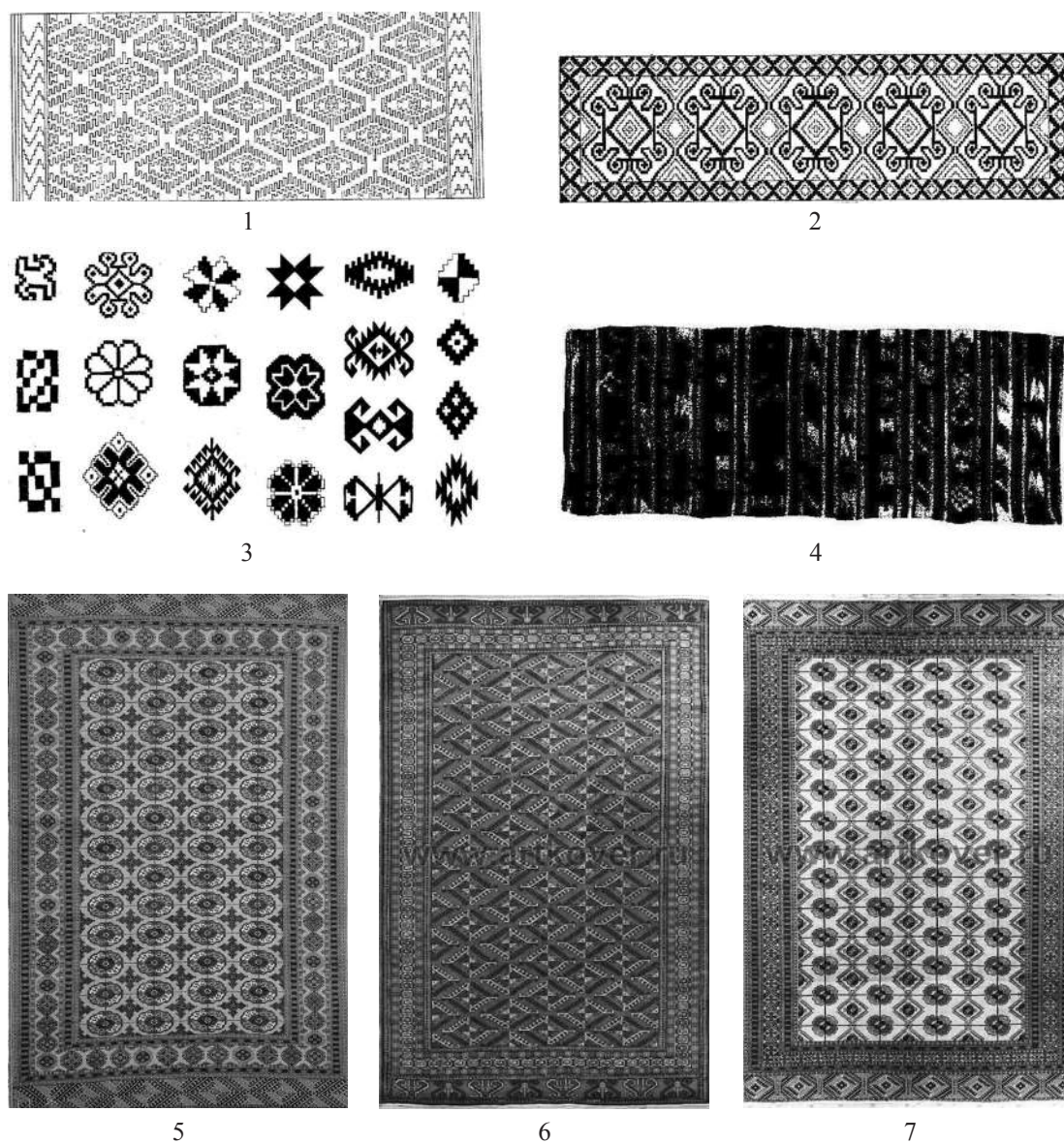
Тому ніщо не заважає нам вважати, що килими із зірчастим орнаментом могли з'явитися на території Південної Русі в домонгольський період завдяки присутності поруч тюркомовних вихідців із Центральної Азії – печенігів, торків, половців. Постійне перебування на південних кордонах Русі чорних клобуків також могло сприяти проникненню в слов'янське середовище нового культурного явища – килимів із зірчастим орнаментом. Ця інновація з часом була засвоєна предками українців, і згодом килими із зірчастим орнаментом Центральної України стали характерною рисою місцевої культури.

Таким чином, традиційні українські килими можуть стати для майбутніх дослідників-етнографів важливим джерелом у вивченні зв'язків предків українців із народами Степу. Здається, що в цьому напрямку досліджень не треба обмежуватись лише технологією виготовлення та орнаментальними композиціями килимів, а варто намагатись виявити й інші спільні риси між українськими і центральноазійськими виробами зазначеного типу.

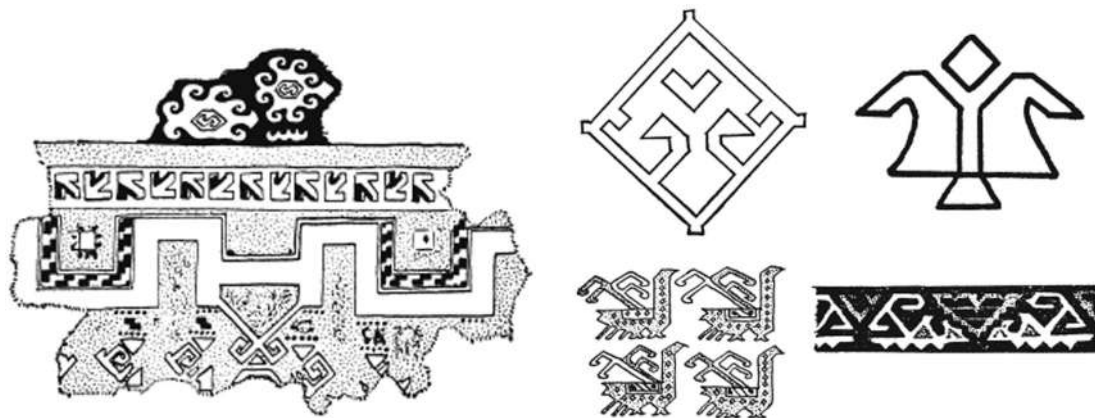
ІЛЮСТРАЦІЇ

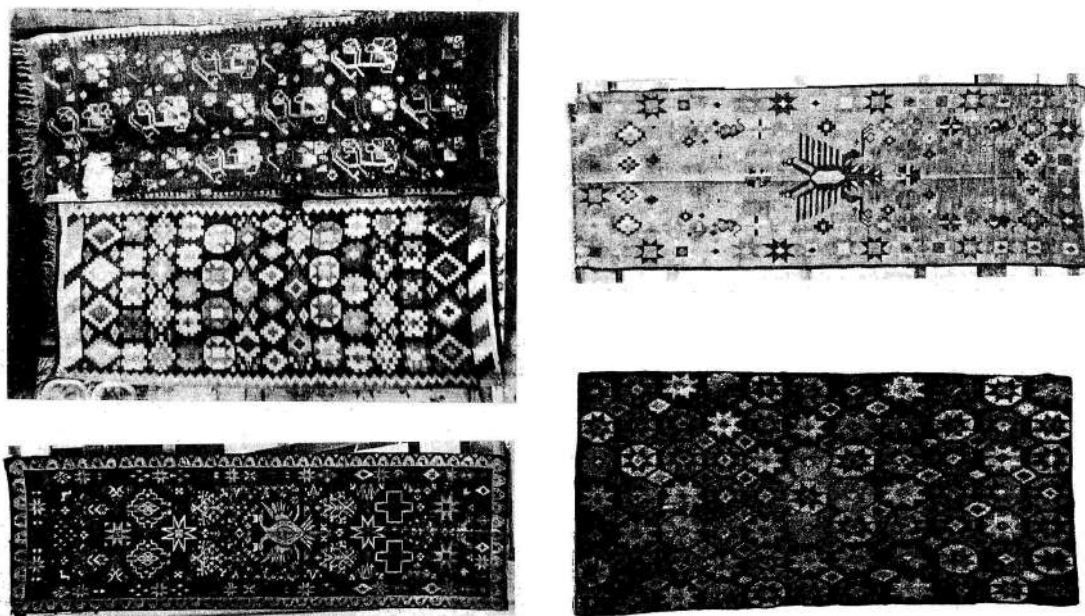
Мал. 1. Горизонтальні ткацькі верстати для виготовлення килимів:
1 – український верстат (за даними О. Зарембського); 2 – туркменський верстат XIX ст.
(за даними О. Гундогдієва); 3 – виготовлення килимів туркменськими жінками

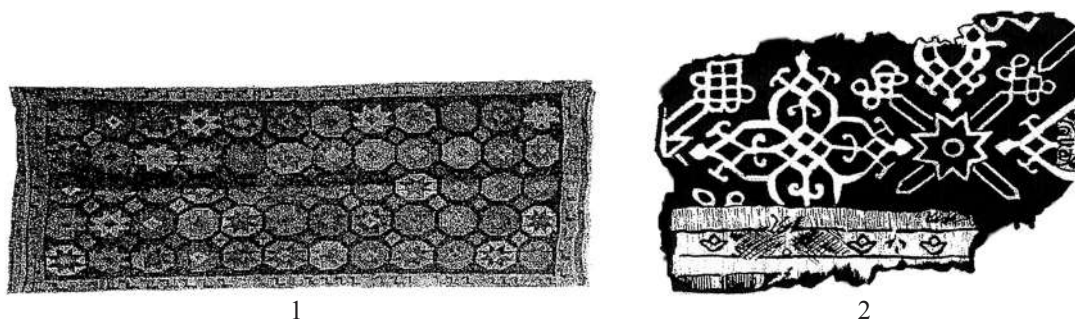
Мал. 2. Геометричний орнамент килимів:
1–4 – килими з Центральної України (за даними Б. Крижанівського, А. Жука,
Я. Запаса, С. Таранушенка); 5–7 – туркменські килими

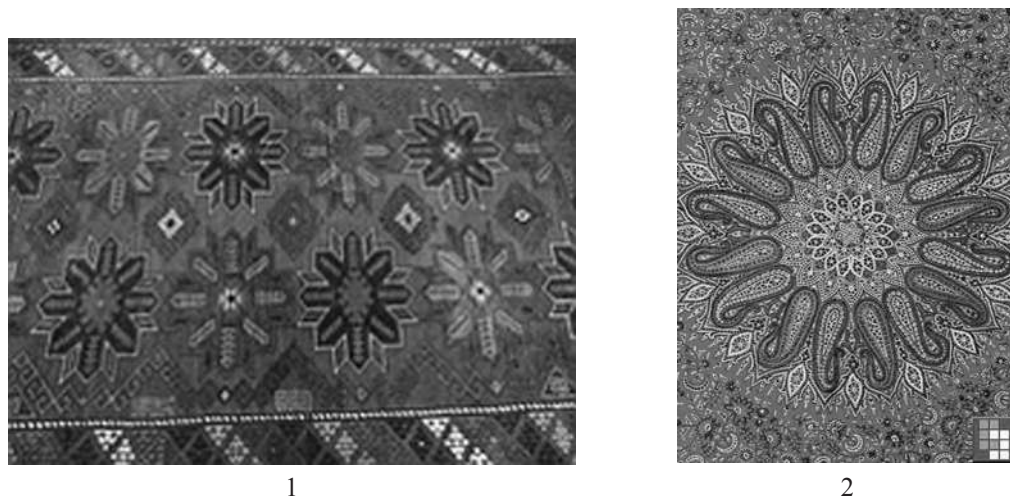
Мал. 3. Геометричний орнамент килимів сельджуцького часу з Анатолії

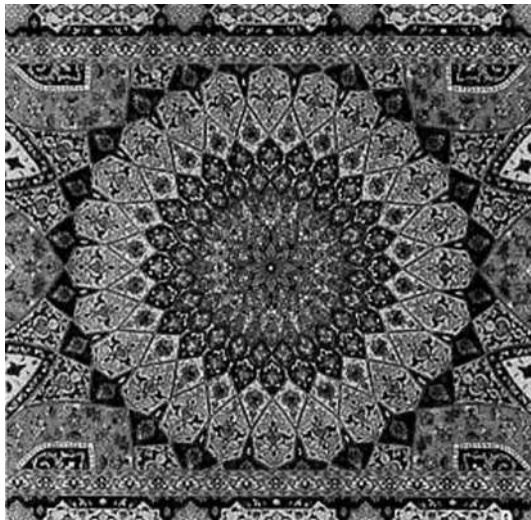
Мал. 4. Килими Центральної України із зірчастим орнаментом
(за даними Б. Крижанівського, А. Жука, Я. Запаска, С. Таранушенка)

Мал. 5. Зірчастий орнамент українських та туркменських килимів:
1 – український килим ХІХ ст. з Поділля (за даними Б. Крижанівського);
2 – фрагмент стародавнього туркменського килима (за даними О. Гундогдиева)

Мал. 6. Зірчастий орнамент килимів народів центральноазійського походження:
1 – казахський килим; 2 – турецький килим;

1

2

Мал. 7. Зірчастий орнамент килимів народів центральноазійського походження:

1 – кримськотатарський килим; 2 – монгольський килим

ЛІТЕРАТУРА

Біляєва С. О. Взаємовідносини східнослов'янського та тюркського світів у XIII–XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2012.

Гундогдыев О. Из истории туркменского ковроделия. Ашхабад, 2008.

Жук А. К. Українські народні килими (XVII – поч. XX ст.). Київ, 1966.

Запаско Я. Українське народне килимарство. Київ, 1973.

Зарембский А. История и техника тканья украинских килимов // **Материалы по этнографии.** Т. III. Вып. 1. Ленинград, 1926.

Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва, 1991.

Когут Г. Серія килимів невідомої полтавської майстерні XVIII ст. // **Вісник Львівського університету.** Серія: Мистецтвознавство, 2003, вип. 3.

Когут Г. Килим 1782 р. зі збірки Музею українського народного декоративного мистецтва у Києві // **Вісник Львівського університету.** Серія: Мистецтвознавство, 2008, вип. 8.

Крыжановский Б. Орнамент украинских и румынских килимов // **Материалы по этнографии.** Т. III. Вып. 1. Ленинград, 1926.

Прицак О. Мій шлях історика // Прицак О. **Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.** Київ – Кембридж, 1991.

Таранушенко С. А. Українські килими. Харків, 2012.